

Professor Christen Smiths reise til Kongo

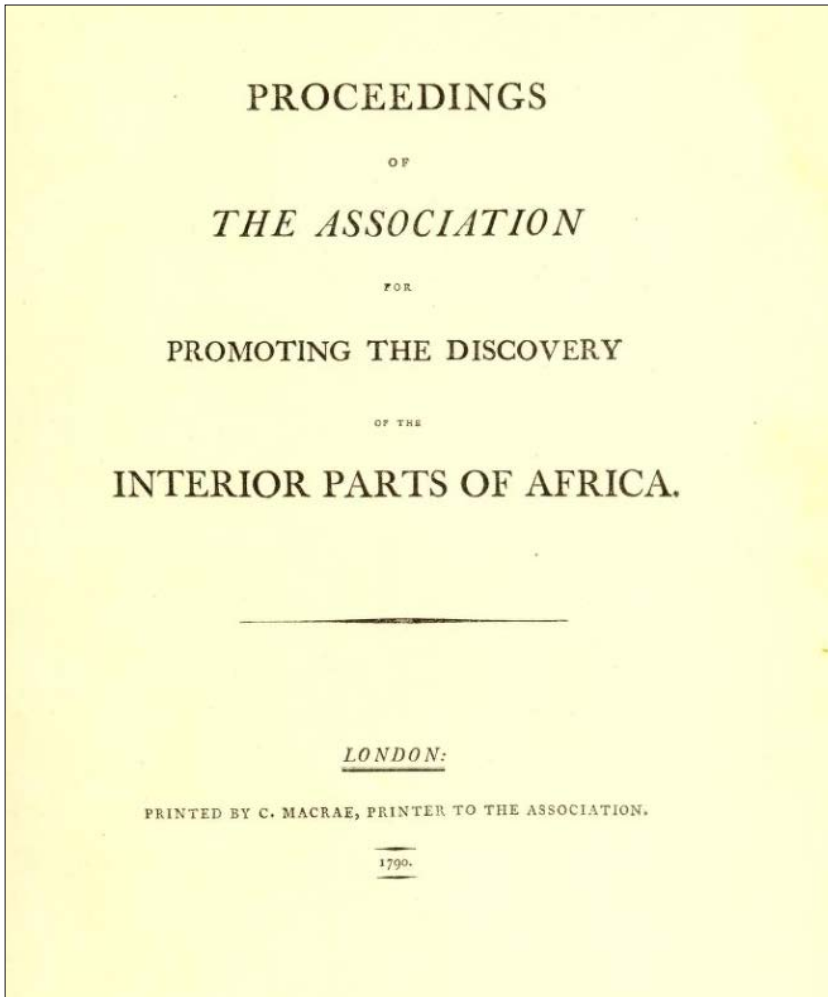
Michael 2021; 18: 420–39.

Christen Smith tok medisinsk embetseksamen i København i 1808, men det var botanikk som var hans store lidenskap. Han ble utnevnt til Norges første professor i botanikk i 1814 og fikk i oppdrag å bygge opp botanisk hage på Tøyen i Oslo. Før han tiltrådte fikk han lov til å gjøre noen utenlandsreiser der han samlet inn frø og planter til etableringen av botanisk hage.

Da han kom tilbake fra en tur til Kanariøyene overtalte sir Joseph Banks ham til å bli med på reisen til Kongo som ekspedisjonens botaniker. Ekspedisjonens hovedoppdrag var å finne ut om Kongo- og Nigerelven var forbundet, men i tillegg skulle ekspedisjonens vitenskapelige medlemmer samle inn stein, dyr og planter, samt gjøre målinger av temperaturer, elvens løp og dybde.

Det ble en spennende, men strabasiøs ferd, det var lite som gikk etter planen. På vei oppover kongoelven gikk de etter hvert tom for mat og mange fikk feber. Etter å ha reist 450 km inn i landet måtte de med tungt hjerte gjøre vendereis. De kom seg tilbake til elvemunningen, og der døde Smith bare 30 år gammel. Materialet han samlet var unikt, og alle hans planter og notater ble bragt tilbake til London hvor rundt en tredjedel beskrives som nye arter for vitenskapen.

At det var en ung drammenser som skulle bli håndplukket til å lete etter forbindelsen mellom Kongoelven og Nigerelven var det få som kunne forutse. Men den unge lege og botaniker Christen Smith (1785–1816) hadde alt i ung alder flere strabasiøse feltreiser bak seg. Og hvem vet, kanskje tenkte den store sir Joseph Banks (1743–1820) at det å overleve lange ekspedisjoner i den norske fjellheimen var den beste kvalifikasjon for å kjempe seg frem i Kongos jungel? Det var utvilsomt en bedre grunn trening enn å

Figur 1. Fremside av *Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa*, utgitt i 1790. Dette initiativet markerer starten på «Oppdagelsestiden for Afrika».

spasere rundt i Londons parker. Som sjøfartsnasjon var ikke Kongo¹ ukjent for Danmark-Norge, men kunnskapen var i stor grad begrenset til kysten, der hentet skipene krydder og andre råvarer, og her drev vi slavehandel. Hvordan innlandet var utformet, visste man lite om.

1 Kongeriket Kongo ble grunnlagt ved at en rekke mindre høvdingdømmer både sør og nord for elven var underlagt en felles konge (mani), med sentralisert makt fra 1300-tallet. Det eksisterte som uavhengig stat fram til 1857. Kongeriket hadde tyngdepunkt sør for Kongoelva, med en utstrekning som på 1400-tallet omfattet store deler av det nåværende Nord-Angola, DR Kongo og Republikken Kongo.

Som senter for et verdensomspennende imperium, med talløse ekspedisjoner rundt alle verdenshav, så England på det som sin oppgave å kartlegge også det ukjente Afrika. Den 9. juni 1788 ble «*Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa*» grunnlagt av en liten gruppe velbedlede menn, ledet an av sir Joseph Banks (figur 1). Dette skulle bli starten på «Oppdagelsestiden for Afrika».

Man kan jo spørre seg hva som var utslagsgivende for dette initiativet akkurat da, Europas manglende kunnskap om Afrikas indre geografi var jo ikke akkurat noe nytt (figur 2). Hvorfor startet ikke denne utforskningen lenge før? Æren for dette tillegges av mange Carl von Linné (1707–78), den legendariske svenske botaniker, som for alvor tok inn over seg at verden hadde mer å by på enn det Skandinavia kunne fremvise, hva biodiversitet angikk. Han startet med å sende sine beste studenter rundt omkring i verden på vitenskapelige oppdagelsesreiser (1).

En av grunnene til at foreningen ble stiftet var å skaffe privat finansiering av ekspedisjoner til Afrikas indre. De velsituerte medlemmer av foreningen ble oppfordret til å donere fem Guinea² per år for å finansiere ekspedisjoner fra England til Afrika (2). Mange av foreningens medlemmer var påvirket av opplysningstidens ideer, men foruten kunnskap om geografi og natur var det også kommersielle motiv, og deres forhåpninger om å finne store gullgruver var ikke beskjedne (3). Flere av medlemmene jobbet politisk for å avskaffe slavehandelen, men det var ikke et offisielt mål for foreningen, som også hadde medlemmer som var tilhengere av slik handel.

De første ekspedisjonene foreningen sendte ut var enkle og billige enmanns-ekspedisjoner, fordi de mente at fattigdom var en bedre beskyttelse enn rikdom for oppdagelsesreisende til Afrika (4). Med dette mente de at sjansen for ødeleggende overfall var større for ekspedisjoner som hadde med seg stor rikdom i form av våpen, stoffer og perler. Men ingen av enmanns-ekspedisjonene var særlig vellykkede. Så snudde lykken med den unge legen Mungo Park (1771–1806) som i mai 1795 dro fra Portsmouth, England, med briggen *Endeavour* som skulle til Gambia for å hente elfenben og bivoks. Han utforsket øvre delen av Nigerelven og i sin berømte bok fra 1799 «*Travels in the Interior Districts of Africa*» (5) hevdet han at elven Niger rant sammen med Kongoelven. Mungo Park brakte ikke bare ny kunnskap om Nigerelven, men også dramatiske skildringer om hvordan det var for en europeisk oppdagelsesreisende å ferdes på de vest-afrikanske elver. Det var ikke en seilas på roser.

---

2 Guinea er en britisk mynt preget mellom 1663 og 1814 som innehold ca en kvart unse (ca 8 gram) gull. Navnet kommer fra Guinea i Vest-Afrika, som var kilden til mye av gullet.

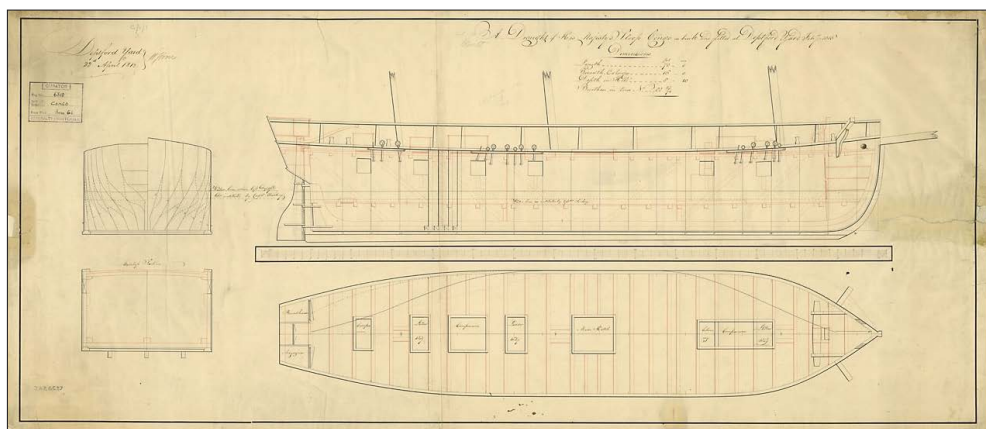

Figur 2. Kart over Afrika fra 1813 som viser datidens kunnskapsstatus om Afrikas geografi.
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=14690571> (4.10.2021)

Englands krig mot Napoleon satte en midlertidig stopp for å sende ut interkontinentale ekspedisjoner. Da krigen var over, var tiden gunstig for å sende ut ekspedisjonsskip. Den britiske marinen hadde flere skip og offiserer enn de trengte i fredstid. Lord Bathurst (1762–1834) i Forsvars- og kolonidepartementet foreslo i juni 1815 at marinen skulle ta på seg oppdraget å utforske Kongoelven, og om denne kom fra Niger. Dette fikk han støtte for, ikke minst av sir Joseph Banks som var leder av Royal Society, og det ble gitt grønt lys for å planlegge ekspedisjonen.

Forberedelser

Den første utfordringen var å finne riktig fartøy. Det måtte kunne seile fra England til Kongos kyst, men også klare å seile på Kongoelven. Et tradisjonelt seilskip var ikke ideelt, marinens skipsingeniører mente at svaret var et dampskip. Det ble vedtatt, og i januar 1816 ble den britiske marinens første

Figur 3. Skisse av HMS Congo, britisk marines første dampskip, som skulle bygges om til seilbåt før det kunne seile til Kongoelven. «National Maritime Museum, Greenwich, London» [CC--NC-SA-3.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/)

dampskip sjøsatt (figur 3). Det fikk navnet «Congo», men levde dessverre ikke opp til forventningene. Det var for stort og tungt, og gikk altfor langsomt. Man fant ut at mannskapene ville bruke alt for mye tid på å hugge trær for å holde dampen oppe, og konkluderte med at det ville være mindre slitsomt å ro. Dampmaskinen ble revet ut og «Congo» ble bygget om til seilskip. Selv uten den store dampmaskinen var det ikke plass til alle ekspedisjonens deltagere, så for å få plass til alt utstyr og alle besetningsmedlemmer måtte de i tillegg hyre transportskipet «Dorothy».

Da marinedepartementet søkte etter en leder for ekspedisjonen, var det den irske kapteinen James Hingston Tuckey (1776–1816) som ble valgt. Han hadde tidligere erfaring fra en forskningsekspedisjon til Australia (4). Kapteinen Tuckey skulle hyre sjøfolk og offiserer, mens sir Joseph Banks var ansvarlig for å finne vitenskapsmenn. I listen over ekspedisjonsmedlemmer understrekes det at alle er med på frivillig basis. I tillegg til kapteinen bestod besetningen av:

- Løytnant John Hawkey
- Mr. Lewis Fitzmaurice, *Styrmann og landmåler*
- Mr. Robert Hodder, *Båtsmann*
- Mr. Robert Beecraft, *Båtsmann*
- Mr. John Eyre, *Stuert*
- Mr. James McKerrow, *Skipslege*
- 8 Underoffiserer
- 4 tømmermenn

2 smeder
14 erfarne sjømenn
1 marinesersjant
1 marinekorporal
12 kadetter
Benjamin Benjamin, Fra Kongo
Somme Simmons, Fra Kongo
Vitenskapsmenn:
Mr. Professor Smith, *Botaniker*
Mr. Cranch, *Samler av Naturhistoriske objekter*
Mr. Tudor, *Komparativ Anatom*
Mr. Galwey, *frivillig*
Mr. Lockhart, *fra hans majestet Kongens botaniske hage i Kew*

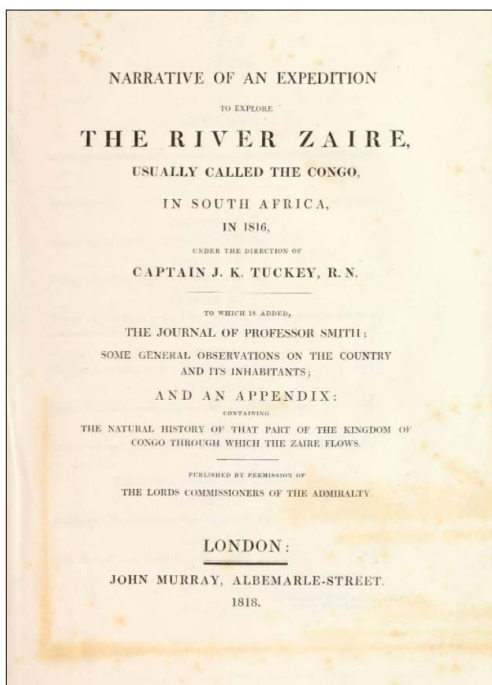
Sjøfolkene gikk ombord 16. februar 1816, og den 22. samme måned fulgte den vitenskapelige besetning. På første siden i Christen Smiths dagbok (6) skrev han:

«Folk, der vare næsten Ganske fremmede for mig, bød mig her Farvel med Taarer i Øinene og med Miner, der syntes at røbe deres Tviivl om nogensinde mere at see mig igjen.»

Kast loss

Ekspedisjonen startet med motvind. Da de lettet anker fra Sheerness hvor «Congo» lå fortøyd, ble de møtt av sterk vind, og det ble vanskelig å runde Dover. Nesten en halv måned etter første forsøk, kom de seg ut i åpent hav og kunne sette kursen sørover. Nå kunne det vitenskapelige arbeidet starte for alvor. Med på veien hadde de fått en grundig instruks fra «*Commissioner for executing the Office of Lord High Admiral of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, & c.*» om hva som var forventet av de vitenskapelige ekspedisjonsmedlemmer (7). Det beskrives i detalj hvordan frø skal samles og oppbevares, at trær ved behov skal hugges ned for å få tak i fruktene og ikke minst vektlegges det at nitidige dagbøker skal skrives, i minst tre kopier, hvorav en hele tiden skal bæres på kroppen (figur 4).

Christen Smith hadde tidligere vært på Kanariøyene og så frem til å fullføre noen observasjoner som manglet fra hans forrige ekspedisjon, så han var svært skuffet da ekspedisjonen ikke hadde tid til å stoppe før de kom til Kapp Verde. Men da de kastet anker ved Praia på øya Santiago 9. april, var han svært klar for å utforske øya (8). Den første ettermiddagen ble brukt til rekognosering i nærområdet. Mot kvelden skulle de bli hentet av en robåt og bli fraktet tilbake til skuta, men ingen kom og plukket dem

Figur 4. Rapporten fra Kongoekspedisjonen, som inneholder kaptein Tuckey og professor Smiths dagbøker, ble utgitt to år etter dens tragiske avslutning. Christen Smiths dagbok var oversatt fra norsk til engelsk av Dr. Rydberg som var tjenestemann ved den norske legasjon i London.

opp. De ventet litt, men fremdeles var det ingen som kom, og Christen Smith og assistenten hans, David Lockhart (1786–1845), måtte finne husvære på øya. Dagen etter fikk de høre at mannskapet hadde kantret med robåten og nær druknet, dette hadde gjort at de helt glemte å hente Smith og assistenten hans. Smith tok det ikke så alvorlig, han var mest opptatt av å ikke miste tid til å utforske øya. Neste dag stod de grytidlig opp og sammen med Lockhart og en lokal guide satte de kursen mot Pico da Antonia, de høyeste delene av øya. I sin dagbok (5) berettet Christen Smith begeistret om alle de spennende plantene han fant. Noen har han sett før på Kanariøyene, andre er nye og ukjente. Han noterte også ned hva slags jordbruk som ble drevet, hva slags geologi de så, de målte temperaturer i kilder og høyden på fjell. Dette må ha vært tidkrevende, men Smith noterer i sin dagbok at forsinkelsen skyldtes hans medreisendes tretthet!

Før avreise fra London hadde ekspedisjonen mottatt svært detaljerte ordre om hva de skulle undersøke. De skulle først og fremst kartlegge Kongoelvens løp. Men det var ikke få ønsker London hadde til ekspedisjonens medlemmer. Alt av natur, vær og klima, elvens dybde samt om menneskene som bodde der. De fikk ferdigtrykte ark med engelske ord, som de skulle sette inn tilsvarende ord på de lokale språk. London ville også vite om styresett og om det var en konge, hadde han uinnskrenket makt?

Smith hadde selv spurt Joseph Banks om hva han burde vektlegge på ekspedisjonen, men Banks var så imponert over Christen Smith og hans tidligere ekspedisjoner at han svarte: «Det vet de best selv. Deres fremragende innsikt i vitenskapen gjør det unødvendig å gi en instruks» (4). Dette hadde nok Banks helt rett i, i dagboken til Smith er det vanskelig å overse hans utålmodighet for å få gå i land og samle ved hver eneste anledning.

Kongo

Endelig nærmet de seg målet for ekspedisjonen, nesten fem måneder etter at de forlot England nådde de munningen av Kongoelven den 6. juli, mange uker etter den opprinnelige planen. Det var uheldig, for nå ville de ha kortere tid før de ville møte regntiden med alle de komplikasjonene det medførte. Det var ingenting som skulle bli enkelt for ekspedisjonen. Selv om elven ved munningen var bred (ca 24 km) og Christen Smith skrev i sin dagbok (6) at den rant sakte, var nok det et synsbedrag, for de fikk store problemer med å komme seg oppover i elveløpet. Det gikk greit med «Congo», men transportskipet «Dorothy» var nesten umulig å manøvrere. Etter en uke ga de opp og kaptein Tuckey avgjorde at han skulle seile «Congo» innover elven, mens styrmannen og stuerten skulle forsøke å få «Dorothy» med et stykke, ellers måtte den bare bli igjen.

Christen Smith og de andre vitenskapelige besetningsmedlemmene hadde utnyttet tiden godt, for de var klar over at dette kunne bli den eneste tiden de kunne utforske kysten på. Christen Smith skrev i sin dagbok (6):

«10 juli. Enhver som havde tid, fikk Tillatelse til at deltage deri [fisketur], paa Vilkaar, at komme tilbage med Fitzmaurice til Frokosttid. Jeg fandt denne Tid altfor indskærænket, og erholdt tilladelse til at forblive i Land indtil Middag, under den betingelse, at jeg vilde utsætte mig for at blive afskaaret fra Skibet, i tilfælde at det paa den Tid vilde blive umuligt at komme om bord, hvilken betingelse jeg med Begjærlighed samtykket i.

15. Juli. Jeg havde den hele Dag igjennem nok at bestille med at lægge Planter i papir og havde liden Tid til at undersøke dem. Jeg har allerede faaet tre eller fire nye slægter, og jeg troer, at de to Trediedele af alle Planter vi have samlet rimeligviis ville befindes at være nye Arter.

16. juli: Flodsiden lovede os en stor Samling af Planter, da Vegetationen er så yppig, at der blot er enkelte Steder, hvor landing kan gaae for sig.»

Gjennom hele hans dagbok får vi små drypp av hans store begeistring over plantene, naturen, hvor fantastisk det er å våkne til lyder av fugl og aper og sovne til gresshoppenes aftenmusikk. Han skildret også daglige frustrasjoner over hvor vanskelig det var å komme seg oppover elven, og komme seg i land der han ville samle planter. Samtidig er disse utfordringene noe han har regnet med. De sosiale forpliktelsene derimot, viste han mye mindre

tålmodighet med. Et sted i dagboken skrev han om et besøk på skipet: «I det hele vare vi meget glade over at være blevne af med dem, da de gjorde en forskrekkelig Støi»

Det høres muligens trivielt ut å presse planter. Og faren for å bli delt i to av en flodhest er klart større når man samler inn planter, enn når man presser dem. Likevel er ikke det å presse planter noen enkel øvelse i når man befinner seg i en regnskog, og til alt overmål på en elv i en regnskog. Ikke overraskende ønsker man å gjøre plantene flate i en presse, slik at de enklere kan oppbevares. Men det som er like viktig er at plantene tørkes. Da er det noen ekstra utfordringer når man presser mange planter hardt sammen, de begynner fort å råtne. Og råtner de, er alle strabasiose innsamlinger til ingen nytte. Mang en plantepresse og feltstasjon har brent ned i desperate forsøk på å få en plantepresse tørr. Og jo mer som er samlet inn, jo mer arbeid og vedlikehold av plantepressen trengs. Det var godt for Christen Smith at han hadde med assistenten Lockhart til å hjelpe seg, for dette er tidkrevende arbeid. Lockhart var gartner som kom fra Royal Botanical Gardens i Kew utenfor London, som var verdens største botaniske hage. Han var svært dyktig og var til stor hjelp for Smith under hele ekspedisjonen.

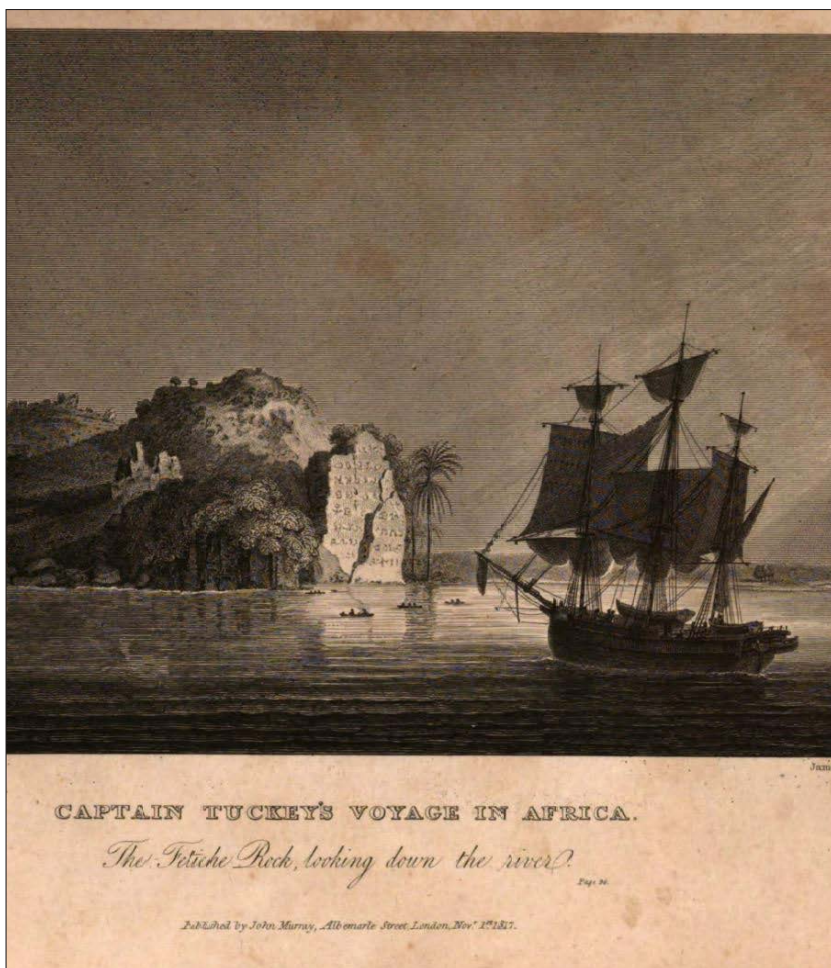
En farlig ferd

På grunnlag av tidligere ekspedisjoner var det bestemt at de skulle ankre opp ved «Tall trees». «Dorothy» kom seg til slutt dit, og ankret opp, mens «Congo» fortsatte oppover elven (figur 5). Det gikk smått, skipet var stort og tungt og elveløpet var trangt. Etter et par dager med stamping mistet kaptein Tuckey tålmodigheten og ville fortsette i kano-katamaranene de hadde fått bygget. Her var det ikke mye plass, men tilstrekkelig for at alle vitenskapelige besetningsmedlemmer kunne bli med. Transportskipets livbåt og jolle seilte også med, fylt av forsyninger.

«25. juli. De Infødte ønskede os velkomne. En Vandsnog av omtrent fire Fods længde ble fangen i Kaptainenes kahyt. Den maa have svømmet om bord om Natten.»

Slangebesøket førte til stor ståhei, de lokale guidene mente at slangen var en dødelig giftslange og kapteinen var opprørt, mens Christen Smith tok det hele med stoisk ro. Dette er et av mange eksempler på at Smith ikke kan ha vært en lettskremt type, han skildrer stadig hvor ugjenomtregelig vegetasjonen er og at han må vasse ut i elva for å få tak i plantene. I neste setning ergrer han seg over at han ikke fikk skutt flodhesten eller at krokodillen var den største han hadde sett så langt.

Et viktig mål var å komme til landsbyen Embomma, dagens Boma, som ligger rundt syv mil fra Tall Trees. Her skulle kaptein Tuckey besøke kongen

Figur 5. «Congo» ved Fetishe Rock, illustrasjon fra Kongoekspedisjonens rapport.

for å be om tillatelse til å ta seg inn i hans land. Kapteinen, de vitenskapelige medlemmer samt fire marinesoldater ble hentet til audiens. På veien til Kongen passerte de fire hodeskaller hengende i et tre. De hadde tilhørt ledere av andre etniske grupper som var nedkjempet i siste kamp. For ekspedisjonsmedlemmene fremstod det hele som en spesiell affære, og Christen Smith skrev: Kongen var «*klædt som om han skulle gaae til maskerade, i Underbuxer, en Silkekeappe, og Saffians støvler, med en stor Hue på Hovudet, der ligner Grenaderhuer, besat med blomster...*»

Kongen hadde store problemer med å forstå at de ikke var kommet hverken for å handle slaver eller krige. De fikk likevel til slutt tillatelse til å fortsette ferden, da kongen var blitt overbevist om at hensikten med turen ikke var å avskaffe den innbringende slavehandelen. Under oppholdet i Embomma benyttet Christen Smith enhver anledning til å undersøke de omkringliggende områder sammen med kaptein Tuckey eller assistenten Lockhart. Han skildret mest planter og natur, men avsnittet under viser at han heller ikke var spesielt selvhøytidelig;

«En av Captainens folk var bleven sendt ud for at hente en Koe, som var lovet ham af Kongen. Da jeg hjalp til at fange denne halvville Dyr, blev min Fod inviklet i Touget [tauet], som var bundt fast til Koen, og hvormed denne løb bort. Jeg bles saaledes paa engang sat i en uheldig Forfatning, og det vilde være blevet verre, hvis Touget ikke var gaaet i Stykker. Jeg blev ført til Kongens Huus, næsten uden Samling, men under de heftigste Smerter, Derefter blev jeg bragt om bord i en Slags Bærestol. Jeg maatte holde mig i Kabytten indtil den følgende dags Eftermiddag, da jeg, ved en Andens hjælp blev istand til at hinke i Land og samle saadanne Planter, som jeg maatte have overseet paa mine forrige Vandringer.»

En stygt forstuert fot er altså ingen grunn for å ta en pause fra å finne nye planter! Offiserene hadde klart å komme seg helt til Embomma med «Congo», men da de kom til Tchinsala og nesten kjørte seg fast i mudderet, besluttet kaptein Tuckey at nå var det slutt. Nå måtte også «Congo» ankres opp, og det gjorde de ved øya Kinyangala. Stueren og skipslegen fikk ansvaret for henne, mens Tuckey, de fire vitenskapsmennene, Mr. Galwey, løyntnant Hawkey og et par marinesoldater fortsatt ferden oppover elven i lettåtene. I begynnelsen går turen lettere for elven er nå samlet til et løp uten mange øyer. Christen Smith estimerer at elveløpet her er omtrent like bred som Drammenselva ved broen, og sammenligner naturen et annet sted med Skottland.

Neste mål for ekspedisjonen er landsbyen Nokki, her må de på samme vis som i Embomma oppsøke den lokale kongen for å assistanse på turen videre. I Nokki er det mye mindre europeisk innflytelse enn i Embomma, og Smith skrev i sin dagbok at møtet med kongen var preget av «*mere Værdighed, men ogsa mere vilde Sæder*». Denne kongen trodde på Tuckey når han fortalte at de verken skulle krige eller drive handel, og han lovet dem å sende et par mann som skulle hjelpe dem videre. Dagen etter kom de to mennene kongen hadde lovet, men de stod ikke til forventningene. Den ene visste ingenting om veien, så han ble sendt tilbake. Tuckey fant en slave som nylig var fanget lengre inn i landet, han hadde et ferskt skuddsår i nakken og han skulle selges på markedet lengre nede i elveløpet. Etter å ha snakket litt med fangen mente Tuckey at han kom fra området de skulle inn i. Tuckey kjøpte slaven og kappet av ham tauene han var bundet av.

Den frikjøpte slaven ble guide på ferden videre. Å slippe slaven fri var en sterk opplevelse for marineoffiserene som kuttet over tauene.

De fortsatte videre på elven, men det ble tøffere og tøffere, elven ble smalere og strømmen sterkere, og plutselig oppstod det strømvirvler. De mistet en av båtene i en slik virvel, og de innså at de måtte fortsette til fots. Tuckey tok med seg vitenskapsmennene, tolker og bærere, til sammen 20 mann. De satte kursen mot det sagnomsuste vannfallet Yellalla som skulle være fire dagsmarsjen unna. Ifølge lokal tro var fossen besatt av onde ånder og den som hadde sett Yallalla, skulle aldri få se den igjen. Forventningene var enorme og skuffelsen kanskje like stor: *«Men hvor bleve vi ikke skuffede i vor Forventning, da vi blot fandt en Ringe Vandsamling med et ubetydeligt fald af nogle faa hundrede Alen»*. Men Smith blir ikke satt ut av den store skuffelsen, han glemmer ikke sitt oppdrag og forsetter: *«Klipperne paa begge sider af Floden vare meget steile. Glimmerskiferern er smaaet bølgende og har en mængde Aarer av Kvarts of tæt Feltpat.»* Alltid observerende, han vet det forventes at han skal notere ned alle detaljer om elveløp og naturen. Heller ikke Tuckey var imponert over Yallalla, og bemerker at Dr. Smith var kjent med slike stryk fra Norge og nevner Glomma. Glomma er unektelig en flott elv, men ikke spesielt kjent for spektakulære fossefall.

Christen Smith hadde på sine tidligere ekspedisjoner i den norske fjellheimen og på Kanariøyene vist at han var sprek og eksepsjonelt utholdende (8), så også på denne ferden. Han har et lite hjertesukk i dagboken: *«Ulykkeligviis synes de Fleste af vort Reiseselskab at være Mennesker, der ere ganske uskikkede til en lang March»*. Etter hvert får ekspedisjonen kjenne virkningene av det tropiske miljøet og alt hva det fører med seg, Tudor får kraftige feberanfall og må sendes tilbake til «Congo» sammen med flere andre.

Den vanskeligste delen av reisen stod foran dem, de skulle følge elven innover i landet, men terrenget var krevende og mennene var slitne, og i tillegg var flere syke. Om ikke det var nok, hadde ekspedisjonen store problemer med å få med seg bærere og veivisere videre. De lokale skremte bort ekspedisjonens medhjelpere ved å fortelle at det lå kannibaler og ventet på dem lengre opp i elven. I tillegg var de for alvor i ferd med å gå tom for proviant. Kaptein Tuckey fikk høre fra kjentmannen at et stykke lengre frem var det igjen mulig å seile på elven, men da han skulle kjøpe kanoer i neste landsby fikk han kontrabeskjed, det ikke var mulig å seile på elven enda, det lå to store stryk lenger oppe. Dette ville Tuckey sjekke ut selv og gikk en sonderingstur som ble mye lengre enn forespeilet. Strykene var verre enn de hadde trodd og Tuckey innså at de ville ikke klare å få med seg hele ekspedisjonen gjennom et så krevende terreng. Han måtte sende halvparten av ekspedisjonen tilbake til «Congo», mens de andre satte kursen mot Bamba

Yanzy som lå tre dagsmarsjer unna, derifra skulle det være mulig å seile videre.

Sykdom og død

Det var ingenting som nå gikk enkelt for ekspedisjonen, stadig flere ble syke og det var tungt å ta seg frem. Bærerne stakk stadig av og de måtte bruke mye tid på å få dem tilbake eller skaffe nye. Gavebeholdningen var nesten tom, noe som gjorde det vanskeligere å forhandle. De kunne i perioder seile på elven, men også det var en utfordring, for bærerne hadde liten ro-erfaring og hadde vanskelig for å få god fremdrift. Tuckey hadde ikke lenger overskudd til å skrive detaljert i dagboken, men han notere ned stikkord og laget skisser over elvas løp, dybde og strømforhold. Selv om de fysiske og praktiske utfordringene må ha vært altoverskyggende lot de seg likevel begeistre av den mektige naturen de tar seg igjennom, Tuckey noterte at naturen er vakker, til og med enda vakrere enn strendene langs Themsen.

De kom til nye stryk hvor de ikke kunne seile. Bærene nektet å løfte kanoene, så det måtte europeerne gjøre selv. Uheldigvis mistet de taket i den ene og den knuste mot en fjellside, slik mistet de også geværer, alt kokeutstyret, Tuckeys sverd og mange paraplyer. Et uhell kommer sjelden alene, kaptein Tuckey kom til å søle litt palmevin på foten til veiviseren, det viste seg å være den verste fornærmelsen man kunne gjøre mot et annet menneske, så veiviseren ble rasende og sendte bort alle bærene. Så var det nok en runde med forhandlinger hvor Tuckey forsikret om at det var et uhell. Det tok sin tid å blidgjøre veiviseren, og han var ikke fornøyd før Tuckey måtte ned i de slunkne gavesekken og gi ham en håndfull perler. Da de etter lange forhandlinger igjen var blitt vel forent, ville ekspedisjonen videre, men nå nektet bærene å gå videre før de hadde fått en pause til dagen etter.

Vendereis

Christen Smith var utålmodig og han, løytnant Hawkey og kaptein Tuckey gikk opp til toppen av et lite fjell for å få utsikt over elva videre. Det de så var lovende, en stilleløpende elv uten stryk og hindringer. Christen Smith var opprømt over den fantastiske naturen og alt de nye plantelivet. Datoen var 9. september og regntiden var på vei. Tuckey innså at tiden var blitt for kort til å fortsette og han besluttet etter store kvaler at ekspedisjonen måtte gjøre vendereis. De hadde nådd 450 km inn i landet. Dette var en enorm skuffelse for Christen Smith, assistenten Lockhart fortalte at Smith «*var bleven saa henrykt ved Landes bedre Utseende og ved den majestætiske med*

skjønne Situasjoner omgivne Flod, som nu uhindret kunde befares, at det var med yderste Vanskelighet han kunde formaaes til at vende om.»

I sin dagbok skildret Christen Smith de praktiske utfordringer ekspedisjonen møter, men han skrev lite om mangel på mat og han klaget aldri. Derimot var gleden over naturen alltid like sterk, fra en av de siste dagene han skrev i dagboken sto det om elven «*Den er her særdeles skjønn, og vilde, hvis høylene vare skogbegrøede, blive en anden Randsfiord.»*

Christen Smith skrev dagbok helt til de måtte gjøre vendereis. Etter det var nok overskuddet borte, de måtte bære sine febersyke venner og tilbakereisen var særdeles strabasios. Fire dager etter at de startet på returen ble også Christen Smith rammet av feber. Kaptein Tuckey skrev i sin dagbok (9);

«14 september. Om kvelden ble jeg underrettet om at Galwey var død. Da jeg selv er meget svak, ville jeg komme av sted før solen ble for sterk. Jeg startet derfor sammen med Dr. Smith og etterlot Hawkuy sammen med bærerne....Fire av dem som bar de syke, stakk av og tok med seg en kasse brennevin, en kasse kjøtt og litt salt. Fryktelig marsj, verre enn Napoleons tilbaketog til Moskva. Kom til Cooloo kl 5. Gjestfrie folk. Fikk en geit, fugl og egg. Alle hjalp oss. De brakte gress til våre madrasser, vann og ved. –sov godt om natten. Det regnet kraftig, men teltet holdt tett.

15. september. Dr Smith veldig syk; Dawson bedre. ... Fant ingen kanoer, ventet til kl to, da fikk jeg vite at Chenoo av Bibbi hadde forbudt sine menn å gi oss kanoer fordi en offiser fra «Congo» skulle ha behandlet en av kanomennene dårlig. .... Da visste jeg at forhandlinger ville ta hele neste dag, og siden Dr. Smith, Dawson, og Butler, var veldig syke, kunne en times utsettelse for å nå skipet være livstruende for dem, så jeg bare tok med meg en kano og en veiviser.

16. september. I dagslys fikk jeg ikke tak i kanomenn, jeg dro med egne menn og vi ankom «Congo» kl 3 P.M. Forferdelige forhold om bord: kister over alt.»

Dagen etter sendte Kaptein Tuckey alle de syke ned til forsyningsskipet «Dorothy» i mindre båter. Så leide han 15 lokale menn for å hjelpe til med å seile «Congo» ned elven. Der var det et helt annet syn som møtte dem;

«18. september Ankom transporten [Dorothy]; alle om bord ved god helse; dekket overfylt av geiter, fugler, duer, gresskar, kokebananer, flasker med palmevin; kort sagt den største overflod.»

For en kontrast det må ha vært å komme til denne overfloden, etter uker med lite proviant, men for mange av ekspedisjonens medlemmer er det likevel for sent. Tudor (–1816), Cranch (1785–1816) og Galwey (–1816) er alt døde.

18. september skrev kaptein Tuckeys sine siste ord i dagboken:

«Flocks of flamingoes going to the south denote the approach of the rains.»

22. september sluttet hjertet til Christen Smith å slå. Han hadde gjennomført den farefulle ferden til Kongos indre, lengre enn noen annen europeisk ekspedisjon hadde klart før. Han hadde samlet planter ingen vitenskapsmenn hadde sett før ham, han hadde ført nitidig notater i sin dagbok, og berget den gjennom stryk og fossefall. Han klarte sågar den strabasjose turen tilbake til Tall Trees. Der ble han liggende i feberdøs, totalt utslitt, og det var der hans legeme ble senket i elven. Han ble bare 30 år.

To uker etter døde kaptein Tuckey, og den eneste av vitenskapsmennene som overlevet ekspedisjonen var Christen Smiths assistent David Lockhart. Han sørget for å få med seg Christen Smiths dagbok, notater og planter tilbake til England. Han ankom i juni 1817 og brakte alt materialet til sir Joseph Bank's residens i Soho Square.

Etterspill

Da nyhetene om ekspedisjonens tragiske utgang nådde London, var sjokket stort. Tuckey-ekspedisjonen var sett på som den best utrustede ekspedisjon som noensinne som var sendt ut fra London. Hele 21 av besetningen på totalt 56 mann omkom på ferden. Den menneskelige kostnaden hadde vært enorm. Dens ulykkelige utgang var sterkt medvirkende til at britiske myndigheter så på koloniseringen av Kongo med dyp skepsis i mange år senere (10).

Man vet ikke sikkert hva de døde av, men spekulasjonene var mange. Ekspedisjonens lege Mr. McKerrow (-1827) rapporterte at de fleste døde av voldsom og tilbakevendende feber, mens andre ikke viste noen tegn på sykdom, men segnet om av ekstrem utmattelse. Av de 21 som døde var 18 av dem med på ferden innover i landet eller stasjonert på «Congo», og alt dette i løpet av et tidsrom på mindre enn tre måneder. I «Narrative of an expedition to explore the river Zaire» (9) finner vi skipslegens forklaring på dette:

«Mr. Mc Kerrow seems to think, however, that fatigue and exposure to the sun, together with considerable atmospherical vicissitudes, were the principal exciting causes of the disease which attacked the marching party and probably those also left in the lower part of the river.»

Det er vel tvilsomt om «atmosfærisk omskiftelighet» fremdeles regnes som utløsende årsak til tropefeber i dagens medisin, og ei heller er behandlingsformene de samme som for 200 år siden. Om datidens behandling bemerket skipslegen «*With regard to the treatment, I shall here only observe, that the bleeding was particularly unsuccessful*» (9).

Ekspedisjonen hadde, som tidligere nevnt, fått med seg mange sider med instruksjoner, som også inkluderte helseråd. Vannet skulle kokes, for

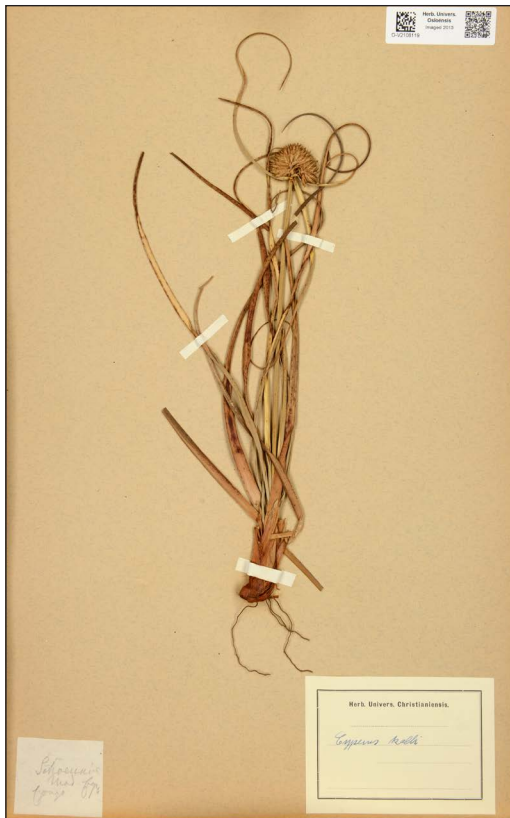
det kunne inneholde farlige partikler, skjorbuk kunne behandles med forskjellige planter og de som fikk feber skulle få kinabark og portvin. Kinabark er bark fra planteslekten *Chinchona*, den inneholder kinin, og var en viktig medisin mot malaria. Dette nevnes ikke videre av skipslegen McKerrow, men han mener at de generelle symptomene ligner på gulfeber fra Vestindia. Kaptein Tuckey skriver i et privat brev fra Yellala at klimaet er så godt og nettene så behagelige at de nyter sine netter under åpen himmel. Det var vel ikke helt etter instruksen om at man aldri skulle overnatte på dekket, og kan ha gitt større rom for insektoverførte sykdommer.

Hvordan var så det vitenskapelige utbyttet? Hovedspørsmålet om hvorvidt Kongo- og Nigerelven hang sammen, hadde de ikke funnet svaret på. Men om elveløpet og naturen rundt frembrakte de ny og nøyaktig kunnskap. Fitzmaurice hadde gjort nøyaktige landmålinger og tegnet kart som var svært presise. Når det gjaldt samlinger som ble bragt tilbake var kvaliteten av ulik karakter. Steinsamlingen var ikke stor og geologen som undersøkte den fant ikke noe som utmerket seg. Zoologen Mr. Cranch hadde samlet inn mye materiale, men disse var ikke godt oppbevart på turen tilbake, så svært mye var ødelagt. En stor kasse med sjødyr lagt på sprit var forsvunnet, fugleskinn var spist av insekter. Mr. Cranch hadde fått med tre levende løveunger, men de døde etter bare tre dager. Plantene til Smith som var tatt vare på av Lockhart på returen, var utvilsomt den største vitenskapelige suksessen. Hadde det ikke vært for Lockharts utrettelige innsats, og store kunnskaper både på ferden på kongoelven, men også på returen til England, hadde neppe plantesamlingen vært så godt bevart. Lockhart overlevet turen, men helsen ble aldri den samme igjen, med stadig tilbakevendende feber. To år etter han returnerte til England ble han utpekt til leder av Botanisk hage i Trinidad og ble der til sin død i 1845.

Arven etter Christen Smith

Om Christen Smiths liv ble alt for kort, etterlater han seg likevel en stor botanisk arv. Han oppdaget og samlet mange nye arter for vitenskapen, men det var ikke så mange han selv rakk å publisere. I løpet av kongoreisen samlet han inn 620 forskjellige arter hvorav om lag en tredjedel var ukjente for vitenskapen. En særdeles imponerende innsats. Basert på Christen Smiths innsamlede materiale har forskere beskrevet hundrevis av arter, den siste over 140 år etter Smiths død (14). Hoveddelen av Smiths innsamlinger fra Kongo-ekspedisjonen ligger i dag i Natural History Museum i London, men deler ligger også i herbariene i København og Oslo (figur 6). Dette materialet er stadig i bruk, i de første hundre år etter Smiths død ble innsamlingene hovedsakelig brukt som grunnlag for å beskrive nye arter og for

Figur 6. Denne planten i skjermrivaksslekten er en av innsamlingene Christen Smith gjorde på Kongoekspedisjonen. Den er oppbevart i herbariet i Oslo

å få grunnleggende kunnskap om Kongos Flora. I den senere tid er Smiths innsamlinger og observasjoner brukt til å se på hvordan endringer i temperatur har påvirket planters utbredelse. Planter som Christen Smith samlet på fjellet Teide for over 200 år siden, finner man i dag flere hundre meter høyere opp.

Men det er viktig å huske at Christen Smith gjorde mye mer enn å etterlate seg mange viktige plantefunn fra inn- og utland. På sine ekspedisjoner i den norske fjellheimen, forsøkte han å forklare sammenhengen mellom plantenes utbredelse med forholdene de vokste under, så han fortjener også å bli titulert som Norges første økolog.

For å holde styr på alle verdens planter, må man ha et visst system, så det er ganske mange krav som må oppfylles før en planteart kan regnes som «godkjent». Siden Linnés *Species plantarum* fra 1753 (11) må alle planter gis et binomialt navn som følger latinsk grammatikk. Et annet viktig krav er at navnet må være unikt, det må også forfatternavnet (altså den som beskriver planten) som står etter plantenavnet. Både nye plante- og forfat-

XVII. CHRISTIANA. — Gen. nov. *Brown. cong. p. 9.*

Cal. 5-lobus. Petala 5. Stamina indefinita. Carpella capsularia 5, 1-sperma, basi tantum connexa. — Genus vix notum, certè *Tiliaecium*, ex cl. Brown, affine *Ventenatiæ*.

1. C. AFRICANA. — in Africâ ad Congo flumen. Descr. nondum edita. — nomen dedi ex cl. et infortunato detectore Christiano Smith.

Figur 7. Protologen hvor De Candolle publiserer planteslekten *Christiana* i Lindefamilien for å hedre Christen Smiths minne.

ternavn er utgitt i bokform siden 1893 (12), etter hvert ble disse samlet i en database; «International Plant Names Index» (13). Hvis man slår opp i denne databasen ser vi at Christen Smiths standardiserte forfatternavn er C. Sm. Ifølge databasen har han publisert til sammen åtte nye arter, alle gitt ut i 1819 av det Kongelige vitenskapelige Akademi i Berlin. I samme database finner vi 42 artsnavn hvor Christen Smidt også står som forfatter, men da på formen «C.Sm. ex Link», som viser at botanikeren Friedrich Link har publisert arten formelt, men han har satt Christen Smith som forfatter fordi han mener at Smith er den moralske forfatteren, han var bare så uheldig å dø før han formelt rakk å publisere selv.

Det er mange botanikere som har latt seg imponere av Christen Smiths innsats, og en måte å vise det på er å oppkalle arter etter ham. En slik oppkalling ses på som en stor ære og en hedersbetegnelse. Det er ingen annen norsk botaniker som har fått så mange plantenavn oppkalt etter seg som Christen Smith (14). Man kan oppkalle enkeltarter eller en hel slekt etter en person, som nevnt må navnet være unikt. Og det er jo litt av en utfordring i dette tilfellet siden «Smith» er et svært vanlig navn, som siden 1700 tallet har vært i brukt i mange varianter for planteslektsnavn: «Smithia, Smithiella, Smithantha, Smithidendron, og Smithorchis (14). Disse slektene er oppkalt etter andre «Smither» enn vår Christen, og derfor kan ikke de brukes. Da den store sveitsiske botaniker De Candolle (1778–1841) oppkalte en planteslekt i Lindefamilien etter Christen Smith, valgte han derfor å bruke fornavnet, så slekten ble kalt *Christiana* (15). Artens fulle navn ble da *Christiana africana* DC. (figur 7). I protologen, altså en arts originalbeskrivelse, skrev De Candolle etter at han hadde beskrevet slektens kjennetegn: «—nomen dedi ex cl. et infortunato detectore Christiano Smith.» Oversatt fra latin betyr dette noe sånt som at navnet er dedisert plantens uheldige oppdager Christen Smith. Riktignok har ikke De Candolle fått fornavnet helt korrekt, men denne vakre planteslekten i Lindefamilien (figur 8) vil uansett for alltid bære og ære Christen Smiths navn.

Figur 8. *Christiana africana* som ble oppkalt etter Christen Smith på grunnlag av hans innsamlinger på kongoekspedisjonen. Foto: Bart Würsten; copyright: Botanic Garden Meise, Belgia.

Litteratur

1. Fraas AM. *Henry Beaufoy MP and the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa*. Boston: Boston College, 2004.
2. Frank TK. *The Race for Timbuktu: In Search of Africa's City of Gold*, New York: Harper-Collins, 2006.
3. *Proceedings of the Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa*. London: C. Macrae, 1790.
4. Munthe P. *Christen Smith botaniker og økonom*. Oslo: Aschehoug, 2004
5. Park, M. *Travels in the interior districts of Africa*. 1. utgave, London: Blumer, 1799.
6. Smith C. *Professor Christen Smith's Dagbog paa en Reise til Congo i Afrika*, Christiania: Jacob Lehmann, 1819.
7. Sunding P. Christen Smith, pionér som turist og botaniker. I: Guleng MB, Paulssen KM. red. *Fra Mester Geble til Charles Darwin: trekk fra matematikkens og naturvitenskapens tidlige historie i Norge: 8 innlegg fra Vitenskapshistorisk kollokvium*. Forum for universitetshistorie. Skriftserie 2/1998: 34-43.
8. Sunding P. Christen Smith som botaniker på Kapp-Verde-øyene. *Blyttia* 1980: 38: 181-188.

9. Tuckey JH. *Narrative of an expedition to explore the river Zaire usually called the Congo, in South Africa, in 1816, under the direction of Captain J.K. Tuckey R.N. To which is added, The journal of Professor Smith; some general observations on the country and its inhabitants.* London: J. Murray, 1818.
10. Tygesen P, Wæhle E. *Kongospor. Norden i Kongo, Kongo i Norden.* Oslo: Universitetets Kulturhistoriske Museer, Universitetet i Oslo 2007.
11. Linné C. *Species Plantarum*, vol 1., Stockholm: Laurentius Salvius, 1753:
12. Jackson BD, Hooker JD, red. *Index Kewensis plantarum phanerogamarum: nomina et synonym omnium generum et specierum a linnaeo usque ad annum MDCCLXXXV complectans nomine recepto auctore patria unicuique planta subjectis: sumptibus beati Caroli Roberti Darwin ductu et consilio Josephi D. Hooker.* 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1893.
13. IPNI. *International Plant Names Index.* The Royal Botanic Gardens, Kew, Harvard University Herbaria & Libraries and Australian National Botanic Gardens <http://www.ipni.org> (22.09.2021).
14. Sunding P. Plantenavn oppkalt etter Christen Smith. *Blyttia* 2007; 43: 58-62.
15. Candolle AP. *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis, sive, Enumeratio contracta ordinum generum specierumque plantarum huc usque cognitarium, juxta methodi naturalis, normas digesta.* Paris 1824. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.286> (4.10.2021)

Charlotte Sletten Bjorå
 charlotte.bjora@nhm.uio.no
 Naturhistorisk museum, Universitetet i Oslo
 Postboks 1172 Blindern
 0318 Oslo

Charlotte Sletten Bjorå er botaniker og førsteamanuensis ved Naturhistorisk museum ved Universitet i Oslo. Hun har jobbet med biodiversitetsforskning i Afrika en årrekke og er leder for Norges største herbarium som også huser innsamlinger fra Christen Smiths ekspedisjoner.